

۱۰- کتاب پیشین ج ۴ ص ۲۵۱

۱۱- معجم البلدان، چاپ بیروت، ج ۲، ۱۹۷۹، ص ۳۴۰

۱۲- نزهة القلوب، چاپ گای لیسترانج، تهران ۱۳۶۲، ص ۲۲۰

13- Acta Iracica 9a, p. 99.

۱۴- فرهنگ پهلوی مکنزی ص ۹۴.

محمود نیکویه

ادبیات فارسی

فارسی بر مبنای تألیف استوری ترجمه از انگلیسی وسیله یو. ا. برگل. ترجمه از روسی به وسیله یحیی آرین پور- سیروس ایزدی- کریم کشاورز. تحریر: احمد منزوی- موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، تهران- ۱۳۶۲ (دو جلد)

مجموعه دست نوشته‌های زبان فارسی که در کتابخانه‌های ایران و کشورهای منطقه و هم چنین جهان نگهداری می‌شود، حکایتگر فرهنگ و تمدن دیرینه سرزمین ایران و گویای تلاش پیگیر و راستین مردم این مرز و بوم در استمرار فرهنگ ایرانی است. گذشته از ارزش فرهنگی این مجموعه گرانبها که متضمن فواید ادبی، تاریخی، فلسفی و غیره است دارای ارزشهای هنری ارزنده‌ایست که برخی از آنها را بصورت نسخه‌های منحصر بفرد در آورده است. تذهیب‌های گرانبها، مینیاتورهای چشم‌نواز، خطاطی خوشنویسان زیر دست، صحافی‌های زیبا از ویژگیهای هنری اینگونه آثار ارزنده به شمار می‌رود. چاپ و تصحیح انتقادی دست نوشته‌های فارسی از قرن نوزدهم میلادی در خاور زمین و کشورهای همسایه توسط ایران شناسان خارجی آغاز گردیده و تا کنون نیز ادامه دارد. در این مدت آثار بسیاری از متون تاریخی و ادبی و فلسفی زبان فارسی به زیور طبع آراسته شده است.

هم چنین در ایران نیز از اوائل قرن کنونی میلادی نهضت «تصحیح و تحشیه» که به همت شادروان علامه محمد قزوینی شروع شده بود تا کنون ادامه یافته و در این مدت کتابهای زیادی از متون نظم و نثر زبان فارسی توسط دانشمندان ایرانی به چاپ انتقادی

رسیده است.

با این همه توان گفت که هنوز قسمت اعظم دست نوشته‌های زبان فارسی بصورت نسخ خطی در کتابخانه‌های ایران و کشورهای دنیا وجود دارد که حتی نشان برخی از آنها در فهرست نسخ خطی منتشره موجود نیست.

بر اهل تحقیق پوشیده نیست چون تصحیح نسخ خطی بر اساس قدیمترین نسخ موجود صورت می‌گیرد فهرست دست نوشته‌های کتابخانه‌ها از اهمیت زیادی برخوردار می‌باشد، چرا که کار مصحح را در پیدا کردن « اقدم نسخ » و دستیابی او را به متنی قابل اعتماد آسانتر می‌کند. خوشبختانه در سالهای اخیر در ایران به این مهم نیز توجه‌ای در خور مبذول شده و پژوهشگران ایرانی در تهیه فهرست نسخ خطی کتابخانه‌های ایران کوششی قابل ملاحظه ابراز داشته‌اند.

از پژوهشگران سخت کوش^۲ در این زمینه تحقیقی می‌توان از محمد تقی دانش پژوه^۳، ایرج افشار^۴، احمد منزوی، علینقی منزوی^۵، مهدی بیانی، احمد گلچین معانی، سیدعبدالله‌انوار، سید محمدباقر حجتی و شماری دیگر از محققان - ایرانی را نام برد که حاصل تلاش آنان فهرست‌های جامع از نسخ خطی کتابخانه‌های ایران است که بر شمردن آنها خود فهرستی جداگانه طلب می‌کند و بجاست که کتابی در این زمینه تهیه شود^۶؛

نگاهی به کارهای گذشتگان

فهرست نگاری کتب در ایران و دیار اسلامی سابقه‌ای ممتد و طولانی دارد و با فهرست «ابن‌الندیم» در عالم اسلامی شروع می‌شود.

ابوالفرج محمد بن ابی یعقوب اسحاق وراق بغدادی (۳۸۸ - ۳۲۵) معروف به «ابن‌الندیم» مؤلف فهرست کتابهای عربی و فارسی موسوم به «الفهرست» است. کتاب ابن ندیم بصورت موضوعی در ده فصل تنظیم شده و کتابهای هر رشته در فصل مربوط به خود معرفی شده است. ابن ندیم که خود صحاف و وراق کتب بوده در اثر آشنایی با کتابهای گوناگون و سفرهای فراوان به ممالک اسلامی و دیدن کتابخانه‌های مختلف به تألیف کتاب خود پرداخته است.

«الفهرست» مورد استفاده دانشمندان تازی مانند قفطی و ابن ابی اصیبه و ابن حجر و حاجی خلیفه و دیگران نیز قرار گرفته است. ابن ندیم مؤلف کتاب دیگری است بنام «کتاب الاوصاف و التشبیهات» که از میان رفته است^۷.

از فهرست‌های دیگر کتب اسلامی میتوان از فهرست شیخ طوسی و رجال نجاشی و معالم‌العلمای ابن شهر آشوب و فهرست منتخب‌الدین رازی و رجال ابن داود حلی و الفهرسته اشبیلی و هم چنین کتاب معروف « کشف الظنون عن اسامی الکتب والفنون » تألیف کاتب چلبی معروف به حاجی خلیفه (سده هفدهم میلادی) را نام برد که هر یک در آشنا ساختن کتب اسلامی راهنمای مناسبی به شمار می‌روند.

در روزگار صفویان کتاب « ریاض العلماء و حیاض الفضلا » توسط موسی عبدالله اصفهانی افندی نگارش یافت هم چنین مقدمه دو کتاب بحارالانوار مجلسی و عوام‌العلوم موسی عبدالله بحرانی یادگاری از فهرست نگاری کتب در سده یازدهم هجری بشمار می‌رود.

در سده ۱۳ هجری میرزا محمد حسین نوری در کتاب « مستدرک الوسائل » (مجله دوم) در باره برخی از کتابهای مذهب شیعه به تفصیل سخن رانده است.^۸ در قرن کنونی دانشمند کتاب شناس شیخ آقابزرگ تهرانی (۱۲۰۰ ق - ۱۳۴۸ ش) کتاب « الذریعه‌الی تصانیف‌الشیعه » را تألیف و بیش از شصت سال از عمر خود را بر سر این کار عظیم صرف نموده است.

این کتاب یکی از فهرست‌های مهم کتابشناسی خطی و چاپی محسوب می‌شود و شناسنامه ۵۳۵۱۰ کتاب خطی و چاپی به زبان فارسی و عربی و ترکی اردو را دربردارد. کتابشناسی این کتاب به صورت الفبای اسامی کتب است. چون هنوز فهرست الفبایی مؤلفین ندارد استفاده از آن منحصرأ منوط به دانستن نام کتاب است.^۹

* * *

بعد از جنگ جهانی دوم کار فهرست نویسی دست نوشته‌های کتابخانه‌های ایران بطور جدی در ایران شروع شده و تا کنون نیز ادامه دارد. همزمان با نگارش کار فهرست نویسی، تدوین کتابشناسی کتابهای چاپی فارسی نیز توسط پژوهشگران ایرانی انجام یافته که در این زمینه تألیفات « خان بابا مشار » بنامهای « فهرست کتابهای چاپی فارسی »^{۱۰} و « فهرست کتابهای چاپی عربی » و همچنین کتابشناسی موضوعی ایرج افشار و حسین بنی آدم^{۱۱} را می‌توان نام برد.

خان بابا مشار در زمینه کتابشناسی برای اولین بار در ایران دست به تألیف زیستکتابشناسی زد و با تألیف کتاب « مؤلفین کتاب چاپی فارسی و عربی » راهی نوین در مطالعات کتابشناسی ایرانی گشود.

فهرست مشترک

به منظور دستیابی سریع پژوهشگران به نام و نشان دست نوشته‌های ایرانی در کتابخانه‌های مختلف، تدوین فهرست مشترکی از مجموع کتب فهرست شده بیش از پیش لازم و ضروری می‌نماید. چرا که همه محققان را دسترسی بر تمامی کتب فهرست شده میسر نیست و این نیاز روزبروز محسوس‌تر می‌شود. خوشبختانه این مهم توسط آقای احمد منزوی با تألیف کتاب «فهرست نسخه‌های خطی» در شش مجلد با همکاری مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای (R C D) اندکی برآورده شده است.^{۱۲}

نگاشته منزوی «صورت ممزوج» فهرستهایی است که به زبانهای فارسی و عربی چاپ شده و در نتیجه کتاب تمام نسخه‌های خطی موجود در ایران و کشورهای عربی را در بر می‌گیرد.^{۱۳}

با این همه این کتاب می‌تواند تا حدی نیاز پژوهشگران را برآورده کند ولی با گسترش کار فهرست نگاری در سالهای اخیر توان گفت چاپ مجموعه مذکور نیاز به تجدید نظری کلی و احياناً تدوین کتابی دیگر در این زمینه دارد که بجاست سازمانهای فرهنگی ایران به اندیشه طرحی برای پیاده کردن این مهم بپردازند.

همانگونه که روش تصحیح متون زبان فارسی برای اولین بار توسط خاورشناسان و ایران‌شناسان خارجی معمول گردید و وسیله پژوهشگران ایرانی ادامه یافت، برای نخستین بار روش فهرست نگاری کتب به سبک جدید هم وسیله ایران شناسان عربی صورت پذیرفته است.

اینکار در مورد کتابهای عربی بوسیله ک. بروکلمان بنام «تاریخ ادبیات عرب» در اوایل سده بیستم تألیف شده است و در زمینه ایران‌شناسی چنین مجموعه‌ای توسط چ. ا. استوری در زمانهای اخیر فراهم آمده است.

دانشمند عرب شناس انگلیسی، چارلز امبروز استوری (۱۹۶۷-۱۸۸۸) استاد زبان عربی دانشگاه کمبریج که رشته ایران‌شناسی بیش از بسیاری ایران شناسان بنام، مدیون اوست نزدیک به چهل سال از زندگی خود را صرف نگارش این تألیف مهم کرد.

وی چنانچه خود در پیشگفتار بخش یکم کتاب نوشته است خواسته است اثری همچون تألیف بروکلمان پدید آورد که همه رشته‌های فارسی را، در ادبی، و علمی و دینی و جزء آن در برداشته باشد. اما توفیق نیافت که خواسته خود را جامه عمل بپوشاند.

استوری مدتی از عمر خود را به معاونت و ریاست کتابخانه دیوان هند (India Office) گذارند، توان گفت فکر نوشتن این کتاب با ثبت نسخه‌های خطی آن کتابخانه شروع شده است. سپس با بررسی فهرست نسخه‌های خطی و فهرست کتابهای چاپی به تکمیل اثر خویش پرداخته و هم چنین از فهرست‌های کتب چاپی که توسط ایران شناسان خارجی تدوین شده، از جمله فهرست کتابهای فارسی موزه بریتانیا که در سال ۱۹۲۲ توسط ادواردس انتشار یافته و هم چنین فهرست‌های آربری (۱۹۳۷) و کاراتای (۱۹۴۹) بهره‌های فراوان برده است.

منابع دیگر کار استوری کاتالوگ‌های کتابفروشان، مقاله‌های علمی ایران‌شناسان و هم چنین نامه‌های خاورشناسان از جمله: «خ - ریتر» و «ده سکو» بخصوص «د. ف. مینورسکی» بود که مرتب با او در مکاتبه مستقیم در مورد کارش بوده‌اند. با این همه باید گفت که استوری نمی‌توانسته جز مقدار کمی از مآخذ که یاد کرده همگی را شخصاً از نظر بگذراند. بنابراین درستی گفته‌ها و تا اندازه زیادی وابسته به درستی و اعتبار اطلاعاتی است که وی توانسته است از فهرستها و سیاهه کتابهای خطی و چاپی و دفترهای کتابشناسی و اطلاعات مختصری که دیگران به او داده‌اند، به دست آورد، و چنانکه می‌دانیم این مراجع همیشه رضایتبخش نیستند.

روش کار و ارزش تألیف استوری

فهرست استوری با ادبیات قرآنی شروع می‌شود و این بخش از کتاب دربردارنده ترجمه و تفاسیر قرآن، واژه‌نامه‌های قرآن، تجوید و قرائت، منظومه‌های درسی، رسم‌الخط، راهنماها و کشف‌الایات و علوم وابسته به ادبیات قرآنی می‌باشد.

بخش دوم و مهمترین و با ارزش‌ترین کار استوری به معرفی کتب تاریخ اختصاص یافته است، که شامل تاریخ عمومی (به مفهومی که تاریخ‌نویسان اسلامی از آن اراده کرده‌اند، یعنی به خصوص تاریخ جهان اسلام)، تاریخ انبیاء و رسل و صدراسلام و تاریخ کشورهای دیگر می‌باشد.

استوری در فهرست کتب سرآغاز به شناسایی مؤلف و زندگی و روزگار او و معرفی کتابهای دیگر نویسنده و سپس به معرفی کتاب مورد نظر و نسخ موجود آن در کتابخانه‌های ایران، خاورمیانه و کشورهای دیگر می‌پردازد.

بعد از آن به یاد و گزارش چاپ کتاب معرفی شده و احياناً چاپهای متعدد و تلخیص و ترجمه آن بزبانهای خارجی و هم چنین توصیف کتاب مذکور به وسیله

ایران‌شناسان خارجی و ایرانی، می‌پردازد، و بدینگونه شناسنامه‌ای مفصل از کتاب مورد نظر تهیه می‌کند که بقول و. ف. مینورسکی: «نگاشته استوری نه تنها برای خواندن، بلکه «آموختن و کسب معلومات» نگاشته شده است.»

تألیف ارزشمند استوری برای آموختن تاریخ علمی که در آن آمده، مانند: تاریخ نگاری، جغرافیا، ریاضیات، ستاره‌شناسی، و جز آن، منبع بزرگی شمرده می‌شود، بویژه از دید پژوهش در تاریخ‌نگاری فارسی اهمیت بسیار دارد. هم چنین برای بررسی تاریخ سرزمینهایی مانند ایران، هند، افغانستان و آسیای میانه مواد دست اول را نشان می‌دهد، زیرا این تألیف آگاهیهای گوناگون از منابع پراکنده بسیاری که تاریخ این سرزمینها باید به استناد آنها نگاشته شود، در یکجا گردآوری شده است. هم چنین از فهرست چاپها و ترجمه‌ها، چنانکه و. ف. مینورسکی اظهار داشته: نشان می‌دهد که چه کارهایی تاکنون شده و چه کارهایی باید در آینده در این زمینه انجام گیرد.^{۱۴}

با این همه جای بسیاری از علوم اسلامی بویژه ادبیات در فهرست استوری خالی است. گویا تا اواخر سالهای پنجاه میلادی استوری آرزومند بود که نیت خود را جامه عمل ببوشاند، و تنها در پیشگفتار آخرین جزء کتاب خود در سال ۱۹۵۸ به حکم اجبار اعتراف کرد: «گرچه در آغاز قصد نداشتم که شعرا را در کتاب خود نادیده بگیرم، اما چندسال پیش دریافتم که اگر می‌توانستم (تنها) از اکثر رشته‌های ادبیات منشور اطلاعاتی به دست بدهم، باز بیش از آن می‌شد که از پیش تصورش را کرده بودم.»^{۱۵}

گویا پیشرفت کند چاپ کتاب^{۱۶} در این امر تأثیر قطعی داشته است. بدین معنی که در مدت سی سالی که میان چاپ جزوه آخر کتاب با چاپ جزوه یکم آن فاصله افتاده بود، مقدار زیادی مطالب تازه پیاپی به دست آمده که گردآوری آنها برای شخصی واحد فوق‌العاده دشوار بود.

ترجمه روسی اثر استوری

چاپ روسی اثر یاد شده و سیله «یو. ی. بورشچفسکی» و «یو. ا. برگل» خاورشناسان شوروی در سال ۱۹۷۲ در سه جلد بچاپ رسیده است. یو. ا. برگل در پیشگفتار مفصلی که بر چاپ روسی نگاشته چگونگی ترجمه و تألیف اثر استوری را شرح می‌دهد. خود می‌گوید:

«غرض از چاپ حاضر آن است که ترجمه کامل نگاشته استوری را با افزودگیها و اصلاحاتی که در ده - پانزده سال اخیر به دست آمده، در دسترس خوانندگان

گذاریم. ضمناً باید بگوئیم که تجدید نظر کلی در این کتاب مورد نظر نیست، موضوع اصلی کتاب و متن نگاهشسته استوری تا اندازه‌ای انجام می‌گیرد که مطالب و آگاهیهای تازه‌ای که در دسترس می‌باشد، آن را ناگزیر می‌کند و به گفته دیگر، چاپ روسی این نگاهشسته را که اینک در دست خوانندگان قرار می‌گیرد، نباید متن کاملاً تجدید نظر شده دانست، بلکه همان کتاب استوری است که دستبردگیهایی در آن شده و تا جایی که توانایی بوده رشته اطلاعات « تا به امروز » کشیده شده است.

* * *

آنچه در بالا گفته شد نه تنها ضرورت اصلاح و تکمیل متن نگاهشسته استوری، بلکه طریقه آن را نیز نشان می‌دهد، گنجانیدن افزودگیها و دستبردگیها به صورت حاشیه، نه تنها از لحاظ فنی درست نیست، بلکه بهره بردن از کتاب را نیز دشوار می‌سازد، و گمان نمی‌رود نگهداشتن آگاهیهای که کهنه شده و درستی و اعتبار خود را از دست داده است، در چنین کتاب راهنمایی شایسته باشد. از این روی اصلاحات و افزودگیها، نه بطور مجزا، بلکه گاهی برای تکمیل و گاهی برای تغییر آنچه نگارنده آورده، در خود گنجانیده شده است. «^{۱۷}

کوشش برگل و بورشچفسکی در تدوین متن روسی کتاب نیز شایان توجه است. برگل با توجه به چاپهای جدید فهرست دست نوشته‌های فارسی در ایران و کشورهای دیگر که به نظر استوری نرسیده بود چاپهای جدید فهرست دست نوشته‌های فارسی در ایران و کشورهای دیگر که بنظر استوری نرسیده بود برغناي اطلاعات یاد شده افزود.

هم چنین کوشش برگل در شناساندن اطلاعات کتابشناسی هر اثر و تحقیقات پیرامون زیستکتابشناسی مولفان آثار یاد شده شایسته تقدیر فراوان است.

برگل در تهیه چاپ روسی کتاب استوری از فهرست‌های پژوهشگران ایرانی سود فراوان جسته است. خود در پیشگفتار جلد سوم می‌نویسد:

« این امر گواه روشنی است بر اینکه دانشمندان ایرانی در بررسی و مطالعه نسخه‌های

دستنویس فارسی استوارانه پشتاز شده‌اند. «^{۱۸}

باید دانست که ترجمه کتاب استوری به زبان روسی توسط برگل تمام متن کتاب استوری نیست و مترجمان روسی در پیشگفتار وعده داده‌اند که: « جلد‌های دیگر کتاب استوری را که عبارت باشد از تاریخ هند، زندگینامه‌ها، ریاضیات و جز آن برای چاپ روسی آماده کنند. «^{۱۹}

ترجمه فارسی کتاب

ترجمه فارسی اثر استوری برای نخستین بار در ایران توسط شادروان «عباس اقبال» انجام پذیرفت. این ترجمه که «ترجمه جزء یکم، ادبیات قرآنی» می‌باشد بعد از مرگ عباس اقبال در نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران درباره نسخه‌های خطی دفتر یکم، ۱۳۳۹ ش به چاپ رسیده است.

«ترجمه باب الف، ریاضیات از جلد دوم» توسط «تقی بینش» در دفتر چهارم نشریه کتابخانه مرکزی ۱۳۴۴ ه.ش و بعدها ترجمه‌هایی از باب دوم «تراجم احوال» وسیله او در مجله دانشکده ادبیات مشهد، سال سوم، شماره ۱، ۱۳۴۶ ه.ش چاپ شده است.

گفتنی است که کتاب «تذکره نویسی در هند و پاکستان» که آن را سید علیرضا نقوی ایران شناس پاکستانی انتشار داده (تهران، ۱۳۴۳)، اگر چه مطالب اضافی دارد، وی در اصل بی‌گفتگو ترجمه‌ای است از بخشهایی از کتاب استوری. با این همه علیرضا نقوی در سال ۱۹۶۶ م. برای اینکار "جایزه بهترین کتاب سال" را دریافت داشته است.^{۲۰}

ترجمه فارسی حاضر

جلد یکم کتاب حاضر بوسیله آقای یحیی آریز پور، جلد دوم را آقای کریم کشاورز، و جلد سوم را آقای سیروس ایزدی به فارسی ترجمه کرده‌اند و آقای احمد منزوی نیز وظیفه تحریر و تنظیم کتاب را بعهده داشته‌اند.

آقای احمد منزوی آن چنانکه خود در مقدمه متذکر شده‌اند سه جلد متن روسی را در دو جلد تنظیم کرده و اطلاعاتی نیز بر کتاب افزوده و این اضافات را در میان دو پرانتز شکسته مشخص کرده‌اند. البته با اطلاعات نسخه‌شناسی و کتاب‌شناسی ذیقیمی که ایشان دارا هستند می‌توانستند بر حجم اطلاعات یاد شده بیفزایند و یا اینکه همانگونه که خود یاد آور شده‌اند نسخه‌شناسی را با افزودن سرآغاز و پایان نسخه‌ها و هم چنین اطلاعات دیگر غنی‌تر سازند ولی انجام اینکار را ضرور ندانسته و یا که نخواسته‌اند تنظیم چاپ روسی کتاب را بر هم زنند. با این همه گذشته از اشتباهات چاپی (خصوصاً در تطبیق تاریخهای شمسی و میلادی) ترجمه حاضر ضرورتی بود که وسیله مترجمان و آقای احمد منزوی تحقق پذیرفت و کتابی دیگر به گنجینه کتابشناسی ایران افزوده گشت.

پادداشته‌ها:

- ۱ - اظهار نظری است از محمد تقی دانش پژوه فهرست نگار ایرانی. نگاه کنید به مصاحبه راهنمای کتاب با محمد تقی دانش پژوه، سال ۲۱، ش ۴-۳
- ۲ - یوسف اعتماسی (اعتصام‌الملک) از نخستین کسانی است که به تهیه فهرست نسخ خطی دست یازید و با چاپ جلد دوم فهرست نسخ خطی کتابخانه مجلس شورای ملی در سال ۱۳۱۱ شمسی (۱۹۳۳ م) راهی نو برای پژوهشگران این رشته باز گشود. روانش شاد باد. از دیگر آغازگران این رشته جدید می‌توان از ابن یوسف شیرازی و عبدالحسین حایری و سعید نفیسی را نام برد.
- ۳ - محمد تقی دانش پژوه بیش از چهل سال است که به فهرست نگاری دست نوشته‌های فارسی اشتغال دارد و در این مدت بیش از پنجاه مجلد نسخ خطی کتابخانه‌های دانشگاه‌های ایران و حتی کتابخانه‌های خصوصی شهرستانها را فهرست نموده است. شاید در نظر اول فهرست نگاری کاری سهل بشمار آید ولی در آنجایی که شناخت کاغذ، خط، رنگ، نقاشی و موضوعات علمی و فلسفی کتابها به زبانهای گوناگون پیش بیاید آنوقت به عالمی نیاز پیدا می‌شود همانند محمد تقی دانش پژوه. در باره او و روش کارش بنگرید به راهنمای کتاب سال ۲۱ ش ۴-۳ گفتگو با محمد تقی دانش پژوه.
- ۴ - کار ایرج افشار در تهیه نسخ خطی کتابخانه‌های خارج از ایران نیز شایسته تقدیر فراوان است. نگاه کنید به فهرست نسخه‌های خطی در ادینبورگ (اسکاتلند)، استکهلم، اوترخت (هلند)، اورشلیم، پاریس، کپنهاک در دفترهای ششگانه نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران در باره نسخه‌های خطی ۱۳۴۸ - ۱۳۴۰ ش
- ۵ - برادران منزوی کار فهرست نگاری دست نوشته‌های ایرانی را از پدر بزرگوارشان شیخ آقا بزرگ تهرانی صاحب کتاب «الذریعه» به ارث برده‌اند و خود تألیفاتی گرانبها در این زمینه پدید آورده‌اند.
- ۶ - گویا در این باره آقای ایرج افشار کتابی بنام «راهنمای تحقیقات ایرانی» در سال ۱۹۷۰ م منتشر کرده‌اند که بنظر نگارنده این سطور نرسیده است. ر ک: ایرج افشار، مجموعه آثار فارسی برای تحقیقات ایرانی، کتابداری: نشریه کتابخانه مرکزی. دفتر پنجم، دانشگاه تهران ۱۳۵۴ ش. همچنین «کتابشناسی فهرست‌های نسخه‌های خطی فارسی در کتابخانه‌های جهان» تهران ۱۳۳۷-۱۹۵۸ م - که البته کامل نیست و شمار فهرست‌های موجود از هزار نیز بیشتر است. ر ک: یو. ا. برگل، پیشگفتار چاپ روسی کتاب. ادبیات فارسی بر مبنای تألیف استوری. ص ۶.
- ۷ - ر ک: دانشنامه ایران و اسلام. این ندمیم ج ۷، بنگاه ترجمه و نشر کتاب ۱۳۵۶
- ۸ - محمد تقی دانش پژوه، آئین فهرست نگاری نسخه‌های خطی، کتابداری، نشریه کتابخانه مرکزی، دفتر سوم، دانشگاه تهران ۱۳۴۹.
- ۹ - در باره شیخ آقا بزرگ تهرانی بنگرید: به احمد منزوی، معرفی الذریعه الی تصانیف الشیعه. کتابداری: نشریه کتابخانه مرکزی، دفتر چهارم، دانشگاه تهران ۱۳۵۲. استوری در باره ذریعه و مولف آن می‌نویسد: «متأسفم که نتوانستم از این کتاب کاملاً بهره‌مند شوم. من این کتاب را در سال ۱۹۴۳ به کتابفروشان سفارش داده بودم، اما در سال ۱۹۵۱ به دستم رسید. بنگرید به ادبیات فارسی بر مبنای تألیف استوری ج اول، ص ۷۲ - ۷۱
- ۱۰ - بر کتاب فهرست کتابهای چاپی فارسی، بعدها کرامت رعنا حسینی "ذیل فهرست مشار" را در مجموعه "کتابشناسی‌های فارسی و ایرانی" زیر نظر ایرج افشار انتشار داد.

۱۱ - از تألیفات ایرج افشار در این زمینه کتاب گرانقدر " کتابشناسی ده ساله ایران " (۱۳۳۳ - ۱۳۴۲) که بر اساس طبقه‌بندی دیوی تنظیم یافته را می‌توان نام برد و همچنین کتابشناسی موضوعی ایران " (۱۳۴۳ - ۱۳۴۸) تألیف حسین بنی آدم که در سال ۱۳۵۳ توسط بنگاه ترجمه و نشر کتاب انتشار یافته است. ایرج افشار در ضمن مطالعات کتابشناسی کتاب ارزشمند " فهرست مقالات فارسی " را در سه جلد منتشر نمود که نمونه خوبی در مطالعات کتابشناسی ایرانی به شمار می‌رود. همچنین در سالهای اخیر کتابشناسی‌های تک موضوعی مربوط به فردوسی بنام « کتابشناسی فردوسی » توسط ایرج افشار ، کتابشناسی مولوی و کتابشناسی صادق هدایت انتشار یافته است.

۱۲ - برای اطلاع از چگونگی این تألیف عظیم نگاه کنید به: احمد منزوی، گزارش در باره نسخه‌های خطی فارسی، کتابداری، نشریه کتابخانه مرکزی. دفتر چهارم. دانشگاه تهران ۱۳۵۲.

۱۳ - مولف روسی کتاب یو. ا. برگل پس از معرفی کتاب منزوی در پیشگفتار جلد سوم کتاب " ادبیات فارسی بر مبنای تألیف استوری " (ص ۴۹ - ۴۸) در باره ارزش کار احمد منزوی و استفاده‌های فراوان خود در تألیف کتاب حاضر " ادبیات فارسی بر... " می‌نویسد: « در پرتو نگاشته منزوی میسر گردید نسخه‌های دستنویس مندرجه در فهرستهایی که به آنها دسترسی نبود و نیز توضیح مشاهداتش (بیشتر در کتابخانه ملی ملک)، در نظر گرفته شود، بعلاوه مقابله با فهرست منزوی امکان داد که برخی از قلم افتادگیها تصادفی من هنگام کار برای تنظیم فهرستهای فارسی، آشکار و اصلاح شود.

۱۴ - نگاه کنید به پیشگفتار برگل ص ۲۹

۱۵ - همان ص ۱۱ - ۱۰

۱۶ - تألیف استوری به تفاریق چاپ شده است. بدین گونه که جزء یکم آن در سال ۱۹۲۷ و جزء آخر در سال ۱۹۵۸ از چاپ بیرون آمده است.

۱۷ - یو. ا. برگل. پیشگفتار چاپ روسی ص ۳۲

۱۸ - یو. ا. برگل پیشگفتار. جلد سوم ص ۴۸

۱۹ - همان ص ۴۴

۲۰ - بنگرید به مجله سخن، دوره شانزدهم، شماره ۳، ۱۳۴۵. ه. ش

نالۀ خاموش

این خاطر افسرده دگر شاد نگردد
هیسات ز کنج ففس آزاد نگردد
این نالۀ خاموش که فریاد نگردد
هر بی هنری شهره، چو فرهاد نگردد
هر طفل نوآموز که استاد تگردد
کز خاک من آگاه بجز باد نگردد
شمس الملوک مصاحب

این خانه ویران دگر آباد نگردد
آن مرغ که بال و پروا را بشکستند
فریاد که شد عقده و راه نفسم بست
تا کوه به ناخن نخراشد زغم عشق
در مکتب عشاق بسی نکته و راز است
روزی به سراغ من و آثار من آیی